

JAN STACKE

MÍSTNÍ GEOGRAFICKÉ PROSTŘEDÍ JAKO VZDĚLÁVACÍ A VÝCHOVNÝ FAKTOR

Otázka využití místního geografického prostředí pro výchovu a vzdělávání není nová a přesto je zřejmé, že ještě není zdaleka doceněna.

Touto problematikou se zabýval například již J. A. Komenský, který poznal, že místní prostředí umožňuje lépe chápání příčin pozorovaných jevů. Místní krajina vystupuje jako významná složka výchovy také u J. J. Rousseaua ve spise „Emil“, dále u J. H. Pestalozziho, A. Diesterwega, N. V. Gogola, K. D. Ušinského, aj. Z našich metodiků zeměpisu, kteří zdůrazňovali „domovědný princip“, zaslouží zmínku např. K. David, A. Till, K. Spalová a další.

V současné době se však ukazuje, že obsah místního geografického prostředí doznal z m ě n y. Je to způsobeno jak vědecko-technickou revolucí, která urychluje změny v krajině, tak také rozvojem dílčích geografických oborů, což také podstatně mění pohled na tuto otázku. V důsledku tohoto se mění i f o r m y, kterými se lze seznámit s místním prostředím, jeho závislostmi a vztahy.

Geografie jako věda bývá dnes definována jako „moderní věda o vztazích systému přírodního prostředí a systému lidské společnosti v prostoru a čase“ (Demek 1972, s. 15). Člověk je považován za důležitého geografického činitele a jeho dialektický vztah k přírodě bývá určován aspekty vědecko-technickým, ekologickým a společenskopolitickým (K a p i c a 1973, s. 227). Tyto nové směry a názory v teoretické oblasti se samozřejmě promítají také do aplikované geografie, a tedy i do školského zeměpisu. Tento zeměpis velmi úzce souvisí nejen se společenskovědními obory (dějepisem, občanskou naukou, politickou ekonomikou atd.), ale i s obory přírodovědními (geologií, biologií, fyzikou, chemií, astronomií, matematikou, deskriptivní geometrií atd.), a proto by se mělo uvažovat o tom, zda by neměl být posílen jeho vliv při vyučování a výchově tím, že by byl zařazen v přírodovědných třídách našich gymnasií jako běžný maturitní předmět.

I když z teoretického hlediska je určité geografické prostředí jedinečné a ve svém celku a souvislostech neopakovatelné, lze ho na základě jeho složek typizovat a nacházet i jinde na Zemi. Proto je stále možné používat při hodnocení regionu klasickou s r o v n á v a c í m e t o d u (po stránce přírodní, ekonomické apod.). Srovnávat lze proto, poněvadž se jednotlivé jevy nacházejí v různém kvalitativním a kvantitativním uspořádání. Tak např. při průzkumu životního prostředí byl okresní hygienickou stanicí ve Svitavách naměřen spad popílku ve Svitavách od 10,4 t/km² do 624,7 t/km². Praha má (r. 1964) maximální roční spad 1106 t/km² (Votrubec 1965, s. 34). To umožňuje určité srovnávání v tomto směru.

Důležité pro typizaci určitého geografického prostředí je stanovení jeho dominantní složky. Někdy to může být reliéf krajiny, geologická stavba apod. Tak rozvoj Svitav lze spojovat s jejich polohou na horním toku řeky Svitavy. To umožnilo vybudování důležitých komunikačních spojů mezi

Čechami a Moravou, i vybudování textilního a strojírenského průmyslu. I dnešní průjezd vozidel ve Svitavách je značný, a proto se plánuje u Svitav odbočka ze severní větve dálnice Praha—Ostrava směrem na Brno (Směrný územní plán města Svitav z r. 1965 uvádí na str. 38 četnost průjezdu vozidel za den na 6275).

Složitější je ovšem sledování určitého místa v detailnějších a komplexnějších vztazích. Tak např. C. Votrubec (1965) uvádí při studiu Prahy tato kritéria: p o d m í n k y r o z v o j e (poloha, přírodní prostředí, geologické poměry a základové půdy, podnební poměry, vegetační kryt a zeleň, stavební, územní a demografický vývoj, obyvatelstvo), h o s p o d á ř s k ý ž i v o t (průmysl, stavebnictví, doprava, spotřeba potravin a zemědělská výroba, bydlení, obchodní síť, služby, vybavenost, středisko úřadu, kultury, vědy a umění, rekreační možnosti), č l e n ě n í v e l k o m ě s t a, j e h o z á z e m í (hospodářskogeografická hranice Prahy, zájmová oblast Prahy) a P r a h a m e z í v e l k o m ě s t y. Menší místa lze ovšem charakterizovat jednodušeji, jak uvádí např. L. Zapletal (1969): u K r n o v a.

Ukazuje se, že studium určitého místa je náročné, obtížné, že vyžaduje spolupráci různých odborníků a že je to v podstatě záležitost interdisciplinární. Ve školní praxi je ovšem nutné seznámit mládež jen se základními znaky určitého místa, a to se může dít několika způsoby:

1. Přímým kontaktem s okolím (primární poznávání pomocí smyslů, pozorování)

Toto poznávání se děje v první fázi dokonalým, přesným a pravdivým odrazem skutečnosti do vědomí (Leninova teorie odrazu). Tento odraz lze charakterizovat třemi složkami: gnoseologickou, ontologickou, která odráží obecné vlastnosti hmoty a jejího vývoje, a společenskou (Zeman 1974, s. 3). Takto získané poznatky se pak aplikují při tvůrčím zpracování a používají se i v praxi. S výukou o místním prostředí se začíná již na nižším stupni škol, ve kterých se podporují výcházky do terénu. Později navazují exkurze do výrobních závodů a školní výlety. Přesto nebývají znalosti místního prostředí u žáků uspokojivé. To potvrzuje i dílčí písemný výzkum u 102 studentů prvních a druhých ročníků gymnasia ve Svitavách, konaný v září 1973. V obou těchto ročnících se dosud těchto ročníků ve Svitavách, konaný v září 1973. V obou těchto ročnících se dosud těchto ročníků o Československu, z celkového počtu žáků 42 nebyli ze Svitav. Diagnostický test se skládal ze širších otázek, na které žáci odpovídali, Tab. 1 ukazuje výsledky některých odpovědí.

Tab. 1.

94 žáci	řadili okolí Svitav k Českomoravské vrchovině, patří však podle nového členění k České tabuli
35 žáků	neznalo nadmořskou výšku svého bydliště
30 žáků	neznalo pramen a ústí místního toku
32 žáků	neznalo místní geologické podloží
102 žáků	vedlo jako místní nejvýznamnější plodinu brambory
7 žáků	vedlo pěstování lnu
29 žáků	se zmínilo o pěstování žita
38 žáků	se zmiňuje o pěstování řepy
102 žáků	znalo místní výrobní závody
4 žáci	vedli znečištění horního toku Svitavy
34 žáci	se zmínili o znečištění ovzduší prachem a exhalacemi
0 žáků	se zmínilo o nadměrném hluku (dopravní tepny Svitavami vedou přímo kolem školy)

I když je třeba brát výsledky tohoto průzkumu s určitou rezervou, ukazuje se, že žáci si málo všimají svého okolí a nemají vypěstovanou schopnost pozorovat a hodnotit místní prostředí, což se projevuje nejvíce u přírodních jevů. Podobné výsledky byly zjištěny i jinde (Zapletal 1969, s. 21). Často ovšem nemají ani učitelé uspokojivé znalosti o místní krajině. Zdá se, že se nedostatečně procvičují základní pojmy, nesledují se souvislosti mezi přírodními a ekonomicko-sociálními složkami určitého prostředí.

Zkvalitnění výsledků práce přímým kontaktem žáků s okolím lze provádět většinou i mimo školu, a to buď v zájmových zeměpisných kroužcích, nebo seminárních cvičeních zeměpisu. A. Hynek (referát na semináři KPÚ v Brně v srpnu 1973) uvedl jako náměty pro činnost studentů na gymnasiu: Obdělávání a vlnatosti půdy, stav ovzduší, výstavba sídel, znečišťování vodních toků, umístění skládek odpadu, poloha lesů, budování rekreačních zařízení a koupališť, místní dopravní síť a studium místních odkryvů. Rovněž zeměpisný kroužek gymnasia ve Svitavách provedl drobné výzkumné práce, které umožnily dokonalejší poznání místního kraje (Stacke 1959).

Jinou vhodnou formou přímého studia dílčích problémů určitého místa jsou zeměpisné soutěže (Šupka 1973) nebo samostatné maturitní práce z zeměpisu. Ty bývají většinou dlouhodobější, vyžadují častější sledování určitého jevu v širším kontextu. Tak např. skupina žáků sledovala puklinové jeskyně v okolí Svitav, jejich vznik, geologickou stavbu a byl proveden sběr netopýrů ve spolupráci s katedrou biologie KU v Praze (Stacke 1958, 1960). V archivu gymnasia se nacházejí i další studentské elaboráty, které mají různou tematiku. Ta vyplývala často ze zájmu o užší problém, který byl někdy zpracováván i na základě zprostředkovaných informací. Jsou to práce: Průmysl Východočeského kraje, Horniny z okolí Letovic, Charakteristika průmyslu Svitav, Hydrologické problémy Březovska, Studie JZD Vendolí, Obec Opatov u Svitav, Spisovatelé svitavského okresu. Poznáváme země našich přátel, Otázka Německa.

Podobné práce shromažďují často cenný materiál, který může být použit jak při vyučování, tak i při zpracovávání rozsáhlejších studií určitého místa.

Poznávání místního prostředí přímým kontaktem má výhodu v tom, že vychází u konkrétního terénu, který lze sledovat v celé proměnlivosti, že se pozoruje hmota a pracuje se s ní, používají se různé přístroje apod. Takto se umožňuje hlubší osvojení základních poznatků a zkušeností, což vede k pochopení systému a struktury určitých vědních oborů a ovšem také k jejich využití pro společnost.

2. Zprostředkovaným způsobem (sekundární poznávání)

Informace tohoto druhu bývají různorodé a mohou být rázu např. přírodovědného, číselného, statistického aj. Jsou nezbytné pro lepší orientaci v určitém problému, přinášejí rychlé poučení, sdělují, co je o určitém jevu známé, co bylo publikováno, řadí určitý jev do některých horizontálních nebo vertikálních souvislostí.

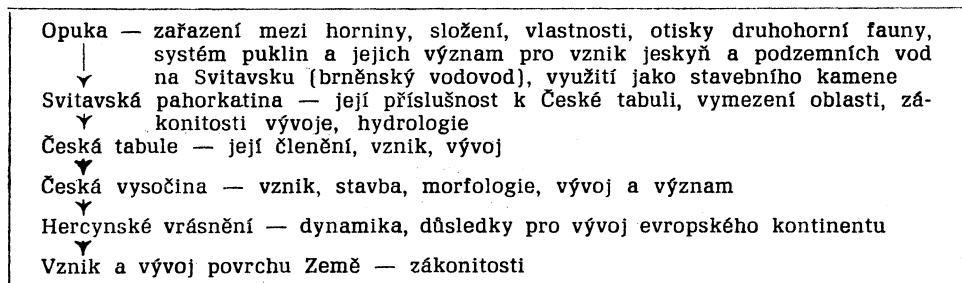
Zprostředkované informace lze získat různým způsobem:

a) *Živým slovem* — informace jsou předávány přímo jinými lidmi, a to při přednáškách, besedách, diskusích, exkursích a při vyučování. Ve škole má živé slovo učitele základní význam, poněvadž celý systém sdělování poznatků i výchovná činnost vychází z vyučovacího plánu. Působení učitele na žáka se děje podle didaktických zásad a má směřovat k vědeckému poznávání okolního světa a k výchově správných charakterových rysů socialistické mládeže. Rozsah učiva pro zeměpis je stanoven, ukazuje se však jako diskusní, zda by se neměla poněkud změnit technika vyučování zeměpisu v tom smyslu, aby živé slovo

učitele bylo přiměřeně nahrazováno činností a aktivizací žáků. Poslední dobou se projevuje větší mírou i vliv rozhlasu a televize, které kromě slova mohou působit i audiovizuálními vymoženostmi a efekty.

b) **P o m ů c k a m i** — ty jsou při seznamování s některými partiemi učiva nezbytné. Najdeme je ve školních kabinetech, muzeích a jinde. Používání pomůcek při vyučování lze považovat za zprostředkovaný způsob, poněvadž buď nahrazují skutečnost, nebo se nenacházejí v původním prostředí. Tak např. opuku, horninu z okolí Svitav, lze využít jak ukazuje tab. 2.

Tab. 2.

Podobně lze dospět od konkrétního jevu k širším souvislostem při práci s plánem města a mapami. Podle obsahu a tematického zaměření mapy lze sledovat určité místo v různých souvislostech. To umožňuje také pochopení jeho pozice.

c) **P í s e m n ý m i s d ě l e n í m i** — ta bývají zpravidla uveřejněna v knihách nebo časopisech. Umožňují sledování určitého problému v různých oblastech světa a na různých pracovištích. Oznamují výsledky, zkušenosti, popisují způsob jakým bylo pracováno, jakých přístrojů a metod bylo použito, zprostředkují širší komunikaci o určitém problému. Je záslužné vést žáky k práci s literaturou, s informacemi v časopisech apod., a to jak při školním vyučování, tak při zpracovávání fakt v samostatných pracích.

Těchto několik myšlenek naznačuje, že hlubší poznání a studium místního regionu je neskutně složité a vyžaduje celých týmů odborníků. Ve školní praxi je nutné zredukovat poznávání místního geografického prostředí pouze na některé hlavní jeho složky. To pak umožní lepší pochopení nynějších přírodních, ekonomických a sociálně-politických dějů. Místní prostředí se svými složkami podporuje analyticko-syntetické myšlení, které napomáhá také aktivnímu působení člověka na prostředí a jeho ochranu. Vztah člověka k okolnímu prostředí je dán poměrem subjektu k objektu a sledování celé této interakce nerozvíjí pouze intelektuální složku, ale vytváří i citový a volní vztah k místu, které člověk dobře zná a ve kterém žije. Z tohoto důvodu lze zařadit místní prostředí také jako důležitou složku socialistické pedagogiky.

Shrneme-li tedy na závěr, které složky místního prostředí by se měly ve škole sledovat, ukazuje se, že by to měly být hlavně:

- a) **přírodní podmínky daného místa** — geologická stavba, geohistorický vývoj (dynamické změny v krajině), reliéf půdy, podnební znaky, hydrologické podmínky, rostlinný kryt, popřípadě jiné typické znaky tohoto místa, otázka ochrany přírody,
- b) **hospodářská pozice** — místní průmysl a jeho proporcionalita, zemědělská výroba a její perspektivy (kooperace), napojení místa na komunikační síť,

- c) člověk v prostředí a jeho problémy — věkové složení, populace, migrace, možnosti zaměstnání, rekreační otázka, zdravotnictví, školství, kulturní využití (spolupráce s MNV),
- d) pozice místa ve státní správě — příslušnost k okresu, kraji, místní úřady, jejich poslání,
- e) typizace místa — stanovení dominantní složky (ekonomická, výrobní, dopravní, přírodní, historická aj.). Význam turistiky pro místo.

Současné nedostatky, které se ještě vyskytují, by se zčásti daly odstranit:

1. zlepšením přípravy posluchačů vysokých škol v tomto duchu,
2. vypracováním dostatku publikací, které by informovaly učitele i žáky o místním prostředí,
3. podporováním mezipředmětového poznávání místa vhodnými a předepsanými pozorováními, exkurzemi a cvičeními v terénu,
4. větší péčí a pozorností sbírkám a pomůckám v kabinetech (přírodniny, fakta z MNV, výrobních místních závodů apod.),
5. zaměřením činnosti OPS a KPŮ tímto směrem — publikace, exkurze, besedy, zájezdy, pedagogická čtení aj.,
6. zařazením vhodných cvičení do učebnic, která by vycházela z místního prostředí a umožnila by srovnávání.

Shrnutí

Vědecko-technická revoluce a rozvoj geografie jako vědy dávají místnímu regionu poněkud jiný obsah, než jaký byl dříve znám a také způsob jeho poznávání je jiný. Člověk působí na své okolí nejrozmanitějším způsobem jako důležitý geografický činitel, a proto sledování dynamických změn v okolí je složité. Toto sledování může být primární — přímým kontaktem s přírodou a lidmi a sekundární — zprostředkovanými informacemi. Základní znalost místního geografického prostředí ve škole je nezbytná, poněvadž umožňuje hlubší pochopení některých vztahů a souvislostí a ovlivňuje i praktickou činnost člověka. Působí nejen na rozvoj intelektu, nýbrž učí chápat i materialistickou podstatu světa a podílí se tak i na výchově a vytváření vědeckého světového názoru. Některé dnešní nedostatky ve školní praxi by se daly odstranit organizačními opatřeními i lepším přístupem vyučujících a žáků k celé této otázce.

Literatura

- BRUNER J. S. (1965): Vzdělávací proces. (Český překlad z ruštiny.) 89 str., SPN, Praha.
- DEMEK J. (1972): Teoretické problémy současné geografie. 19 str., GÚ ČSAV Brno.
- DEMEK J. (1972): Geografie a tvorba životního prostředí. — *Studia geographica* 24: 7—11, GÚ ČSAV, Brno.
- DOUBRAVA J. (1968): Samostatná práce v zeměpise. 104 str., SPN, Praha.
- ERDELI V. G. (1952): Metodika zeměpisu. 310 str., SPN, Praha.
- GERASIMOV I. P. (1972): Člověk a prostředí. — *Studia geographica* 24: 13—19, GÚ ČSAV, Brno.
- CHARVÁT J. (1972): K modernímu pojetí učiva v zeměpise. — *Studia geographica* 24: 15—19, GÚ ČSAV, Brno.
- CHLUP O., KOPECKÝ J. (1967): Pedagogika. 00 str., SPN, Praha.
- KAPICA L. (1973): Naším domovem je planeta Země. — *Vesmír* 52:227—228. Academia, Praha.

- KOMENSKÝ J. A. (1948): Didaktika velká. 252 str., Komenium, Brno.
- Metodika obučeníja geografii v srednej škole (1968). 390 str. Prosvesčeniye, Moskva.
- SKALKOVÁ-PROCHÁZKOVÁ J. (1962): K základům vyučovacího procesu. 254 str., SPN, Praha.
- SPALOVÁ K. (1936): Methodika zeměpisu na školách obecných a měšťanských. 196 str., Velké Meziříčí.
- STACKE J. (1956): Svitavský okres. 39 str., OPS Svitavy.
- STACKE J. (1958): Čertovy díry u Brněnce na Svitavsku. -- Čs. kras 11:190—191. Academia, Praha.
- STACKE J. (1960): Nekrasové puklinové jeskyně u Rozhraní na Svitavsku. — Čs. kras 13: 218—219. Academia, Praha.
- STACKE J. (1959): Z činnosti žákovského zeměpisného kroužku na JSŠ ve Svitavách, DZ ve škole 00:00:220.
- STACKE J. (1971): Aktivizační žactva ke zvýšení efektivity vyučování zeměpisu na SVVŠ. In: Problémy geografického výskumu, s. 291—296, VSAV, Bratislava.
- ŠUPKA J. (1973): Zeměpisná soutěž záků ZDŠ okresu Brno-venkov, Cyklostyl. text, 6 str., OPS, Brno-venkov.
- The teaching of geography in secondary schools (1967). 396 str. Univ. Press, Cambridge.
- TICHÝ O. (1970): Teorie vyučování zeměpisu jako vědecká disciplína. — Sborník ČSZ 75:142—146. Academia, Praha.
- TICHÝ O., JANKA J. (1959): Metodika zeměpisu. 243 str., SPN, Praha.
- VOTRUBEC C. (1965): Praha — zeměpis velkoměsta. 214 str., SPN, Praha.
- ZAPLETAL L. (1969): Geografie města Krnova. 181 str., Krnov.
- ZEMAN J. (1974): V. I. Lenin a soudobá teorie odrazu. — Vesmír 53:1:3. Academia, Praha.